

E.V. SEVORTYAN, *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov* (Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasniye), 767 s., Moskva 1974 (Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya, İzdatel'stvo "Nauka").

Bir dilin, hele bütün bir dil ailesinin, etimolojik bir sözlüğünü hazırlamak dilciliğin, genel olarak, en güç sayılan ve öyle de olan işlerinden biridir. Çünkü, iyi bir etimolojik sözlük, her şeyden önce, dildeki bütün sözlerin kökenlerini açıklamak, başka bir deyişle, sözlerin yapılarını (kök ve eklerini) çözümlmek, onların yazılı belgelerde görüldükleri en eski zamanı ve en eski şekillerini saptamak zorundadır. Böyle bir sözlük, ayrıca, dildeki sözlerin aynı dil ailesine bağlı olan bütün akraba dillerdeki denктаşlarını (cognate) da vermeli ve karşılaştırma yolu ile onların ana dildeki ilk şekillerini yeniden kurmalıdır. Son olarak, iyi bir etimolojik sözlük, başka dillerden girmiş alınma sözleri açıklarken de bu sözlerin alındıkları dilleri, onların alınma zamanı ve şekillerini, başka bir deyişle, dile girdikleri zamanla (yıl ya da yüzyıl olarak) giriş yollarını (ticaret, politik etkiler, din, edebiyat vb.) belirtmelidir.

Bu nitelikteki sözlüklerin bugünkü Türk dillerinin pek azı için, örneğin yazılı edebiyatları olan Türkçe ve Özbekçe için, hazırlanabileceği açıktır. Öbür Türk dillerinden herhangi biri için hazırlanacak etimolojik bir sözlük bu dildeki sözlerin yapılarını açıklayabilir ama birçok halde bir sözün ilk kez ne zaman ortaya çıktığını belirleyemez. Böyle bir sözlük alınma bir sözün kaynağını da (Arapça, Farsça, Rusça ya da Mongolca olarak) gösterebilir; onun, örneğin, Mongolca kökenli bir söz olduğunu söyleyebilir, ama o sözün hangi Mongol dilinden (Oyrat, Halha, Buryat vb.) alınmış olduğunu kesinlikle belirtmez. Bu yüzden, bugüne kadar Türk dilleri için hazırlanmış birkaç etimolojik sözlüğün bütün bu sorulara cevap verebileceğini sanmak fazla iyimserlik olur. Yegorov'un *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka* (Çeboksarı 1964) adlı sözlüğü ile 1966 da Alma-Ata'da yayımlanmış olan *Kazak tiliniñ ktskaşa etimologiyalık sözdigi* işte bu tür sözlüklerdendir.

İki Türk dili için hazırlanmış bu etimolojik sözlüklerden sonra Fin türkologu Räsänen'in bütün Türk dilleri ailesini kapsıyan etimolojik sözlüğü yayımlandı (*Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*,

Helsinki 1971). İlk deneme niteliğinde olan bu etimolojik sözlükte herhangi bir söz hakkında gerekli bilgileri bulma olanağı yoktur. Bu da son derece doğaldır; çünkü, karşılaştırmalı Türk dilleri araştırmaları henüz Türk dil biliminin bütün sorularını cevaplandırabilecek kadar ilerlemiş değildir. Türk dilleri etimolojik sözlüğünün hazırlanabilmesi için gerekli ön çalışmalar (karşılaştırılmalı gramer, Halaçça gibi yeni bulunan dillerle, Salarca gibi pek az araştırılmış dil ya da diyalektlerin sözlükleri, türlü Türk dillerinin diyalektolojik sözlükleri vb.) henüz tamamlanmamıştır. İşte, bütün bu olumsuz şartlara ve bunlardan ileri gelen birçok eksik ve kusurlarına rağmen, Räsänen'in sözlüğü, bir ilk deneme olarak, yine de başarılıdır.

Räsänen'in sözlüğünden sonra yayımlanan başka bir sözlük de Sir Gerard Clauson'un "Onüçüncü yüzyıl öncesi Türk dili etimolojik sözlüğüdür (*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972). Clauson'un sözlüğü, Räsänen'inkinden farklı olarak, sadece Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinin söz dağarcıklarını içermektedir. Bu sözlük pek çok kaynağın taranması ile meydana getirilmişse de kaynaklarının sayısı yine de aynı dönem için hazırlanmış bir sözlük olan *Drevnetyurkskiy Slovar'*ın (Lenin-grad 1969) kaynaklarının sayısından daha azdır. Bu sözlüğün başlıca kusurları şunlardır: 1) Sözlük alfabetik değildir. 2) Sözlükte, bir kökten çıkmış türeme gövdeler, gerçek bir etimolojik sözlüktekinden farklı olarak, ayrı maddeler halinde verilmiştir (Örneğin, *ekki* "2" maddesinde toplanmış olması gereken *ekkinç* "ikinci", *ekinti* ay., *ekkiz* "ikiz" ve *ikireğü*, "*ikircim*, tereddüd" gibi sözler ayrı ayrı yerlerde bulunmakta ve açıklanmaktadır). 3) İyi bir etimolojik sözlük içerdiği sözlerin daha eski şekillerini de vermelidir. Clauson'un sözlüğü bu bakımdan da yetersizdir. Örneğin, *öl* "nemli, rutubetli" sözü açıklanırken bu sözün daha eski şekilleri olan Az. *höl* ile Trkm. *höl/öl* (< Alt. * *pöl*) şekillerinin de anılması gerekirdi. Oysa, Clauson bu şekilleri vermemiştir. Aynı şey *ār*- "yorulmak", *öküz* vb. gibi maddeler için de söylenebilir. Bu sözlerin daha eski şekilleri de, bilindiği gibi, Çağ. ve Tarançi *hār*- ile Özb. *höviz* (krş. Orta Mo. *hüker*) sözleridir. 4) Clauson sözlüğünün başka bir kusuru da kökeni tartışmalı kimi sözler için kesin etimolojik yargılar vermesidir. Buna örnek olarak, Türkçe *öküz* sözünün Toharca *okso* sözünden geldiği yolundaki kesin yargısını gösterebiliriz. Oysa, Türkçe *öküz* sözünün daha eski bir şekli olması gereken Özbekçe *höviz* sözünde daha eski (Altayca) bir p- foneminden gelişmiş olabilecek bir h- sesi vardır. Sadece bu kanıt bile sözün Toharca *okso*'dan çıktığı sayılısını çürütebilecek güçtedir. Clauson, bu noktayı hiç dikkate almamış ve söz hakkındaki kişisel kanısını ya da inancını, bu inancı çürütecek güçte dillik (linguistic) kanıtlara rağmen, bilimsel bir gerçekmiş gibi sözlüğe geçirmiştir. 5) Nihayet, bu sözlükte pek çok

yeniden kurma (reconstruction) yanlışı vardır. Örneğin, *art* “ard” (s. 200) sözü *ārt*, *art-* “yüklemek” fiili (s. 201 *ārt-*, *ēv* ismi (s. 3) *eb*, *āv* sözü (s. 3) *āb*, *ōpkē* ismi (s. 9) *ōbke*, *uḡā* sözü (s. 20) *ūḡa*, *aḡi-* fiili (s. 21) *āḡi-*, *oḡok/oḡak* ismi (s. 22) *ōḡuk/ōḡak*, *ūd-* “uymak, izlemek” fiili (s. 38) *ud-*, *udī-* “uyumak” fiili (s. 42) *ūdi-*, *al* “ön” ismi (s. 121) *āl*, *bakā* “kurbağa” sözü (s. 311) *bāka*, *bukā* sözü (s. 312) *būka* olarak düzeltilmelidir.

Clauson’ın sözlüğünden iki yıl sonra da Sovyet türkologlarından E. V. Sevortyan’ın bu yazıda tanıtmağa çalışacağımız “Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü” adlı eseri yayımlandı.

Birkaç cilt olarak yayımlanacağı anlaşılan bu sözlüğün elimizdeki ilk cildi sadece ünlülerle başlayan sözleri içeriyor. Sözlüğün kapağında müellif adı olarak yalnız Sevortyan’ın adı geçmekte ise de, önsözden öğrenildiğine göre, bu sözlüğün hazırlanmasında SSCB Bilimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsünün Türk Dilleri Bölümünde çalışan N.Z. Gacıyeva, G. İ. Donidze, A. A. Koklyanova, L. İ. Lebedova, L. S. Levitskaya, L.A. Pokrovskaya, A.A. Yuldaşev, F. D. Aşnin, L. G. Ofrosimova-Serova ve Y. A. Potseluyevskiy gibi birçok türkologların da büyük katkıları olmuştur. Bundan başka, Kumukça sözler için İ.A. Kerimov’a, Karaçayca-Balkarca sözler için de *Russko-Karaçayevo-balkarskogo Slovar’ın* redaktörlerinden biri olan H. İ. Suyünçev’e ve M.A. Habiçev’e danışılmıştır. Sevortyan, ayrıca, Dil Bilimi Enstitüsünün Altay Dilleri Bölümüne hazırlanan *Mançu-Tunguz Dillerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü* adlı eserin elyazmasından da faydalanma olanağı bulmuştur. Müellif, önsözde, Türk Dil Kurumu arşivlerinde saklı derleme fişlerinden de geniş ölçüde faydalandığını belirtmekte ve bu olanağı sağladığı için Kurum’a teşekkür etmektedir.

Önsözü 14 sayfalık bir bibliyografya izliyor. Bu bibliyografya oldukça zengin olmakla birlikte, Türk dillerinin etimolojik sözlüğü için çok yararlı olabilecek bazı önemli kaynakları içermemektedir. Sevortyan’ın özellikle 1972’de yayımlanan Clauson sözlüğü ile ondan bir yıl önce çıkmış olan Doerfer’in *Khaladj Materials* (Bloomington 1971) adlı eserinden faydalanamamış olması üzülmeyecek bir husustur. Bunlardan başka, bibliyografyada J. Eckmann’ın *Chagatay Manual* (Bloomington 1966), K. Grønbech’in *Komanisches Wörterbuch* (Kopenhag 1942), Azizbekov’un *Azerbaycanca-Rusça luğat* (Bakü 1965), L. Ligeti’nin “Sur la langue des Afchars d’Afghanistan” (*AOH VII*, fas. 2-3, ss. 109-156), Räsänen’in “Türkische Miscellen I: Die Vokallängen der ersten Silbe im Türkmenischen” (*SO XXV*: 1. 1960), R.R. Arat’ın *Kutadgu Bilig* (İstanbul 1947), M. Mansuroğlu’nun *Sultan Veled’in Türkçe Manzumeleri*

(İstanbul 1958) vb. gibi pek çok önemli eserle bu satırların yazarının *A Grammar of Orkhon Turkic* (Bloomington 1969) adlı eserinin bulunmaması da bir eksikliktir. Sevortyan'ın Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Tarama Dergisi*'nden de yararlanmadığı anlaşılıyor. Oysa bu sonuncu sözlük Eski Anadolu Türkçesi için başvurulması gerekli olan tek toplu ve güvenilir kaynaktır.

“Bibliyografya”yı 25 sayfalık bir “Giriş” bölümü izliyor. Bu bölümde Sevortyan Türk dilleri etimoloji araştırmalarının bazı teorik ve metodolojik sorunları üzerinde durmaktadır. Bunlar sözün kök hecesinde görülen bazı ünlü değişme ya da nöbetleşmeleri (*a/i, o/u, ö/ü* vb. gibi) ile eşsesli (homophonous) isim-fiil kökleri sorunu gibi sorunlardır. Sevortyan'ın türko-loglarca genel olarak kabul edilen Türk dillerinde isim ve fiil köklerinin ayrılığı görüşünü paylaşmaması dikkati çekiyor. Müellife göre Türk dillerinde bir kök hem isim hem de fiil olarak kullanılabilir. Sevortyan bu görüşünü desteklemek için *köç/köç-, şiş/şiş-* vb. gibi pek çok örnek getiriyor. Bu örneklerin bir bölümü doğru olmamakla birlikte hepsi de sağlam ve kandırıcı değildir. Örneğin *toy* “şölen” ile *toy-* “doymak” (s. 34) bunlardandır. Bu iki gövde aynı morfemle kurulmuş olamaz. Çünkü *toy-* fiili daha eski bir *tod-* (krş. Orh. *tod-*) şekline gider ki bu da *to-* köküne (krş. Orh. *to-* “doymak”, *tok* <*to-k*) pekiştirme morfemi /d/nin eklenmesi ile türemiştir (krş. Orh. *ıd-* “göndermek” <*ı-d-*, *kod-* “koymak” <*ko-d-*, vb.). “Şölen” anlamındaki *toy* ise Eski Türkçede de böyle, yani /y/ iledir (krş. Uyg. *toy*, fakat *tod-* “doymak”). Ayrıca Eski Türkçe /d/ foneminin korunduğu ya da /z/ ile temsil edildiği Türk dillerinde de *toy* sözünü /y/ ile buluyoruz (krş. Tuv. *tot-* “doymak”, fakat *doy* “şölen”, Hak. *tos-* “doymak”, fakat *toy* “şölen”). Demek ki bu iki söz aslında ayrı morfemlerle kurulmuştur.

37. sayfada Kutb'un *Husrev u Şirin*'inden alınan *tarı-* “ekmek” fiili ile *tarı* “tohum” ismi de böyle bir yanlıştır. Bunlardan ikincisi, bilindiği gibi, *tarı*-fiilinden -ğ morfemi ile türemiş bir isimdir (krş. Uyg. *tarığ* ve ancak -ğ sesinin daha sonra düşmesi ile, yani seslik (phonetic) gelişme sonucu, *tarı*-fiili ile eşsesli olmuştur. Bu türden başka bir örnek de Trk., Az. *oku, oxu* “okuma” ismi ile *oku-, oxu-* fiilidir (s. 38). Sevortyan'ın Türkçe *oku* sözünü nerede saptadığını bilmiyoruz ama, eğer Türkçede böyle bir söz varsa, onun, Az. *oxu*, “okuma, öğrenim” ile birlikte, daha eski bir *oquğ* ya da *oqıg* şeklinden gelişmiş olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. Az. *oxucu* “okuyucu” sözü de, *okūcı* ara şekli ile, daha eski bir *okıgı*'dan gelişmiştir.

Sevortyan'ın bu bölümde verdiği örneklerin bazıları da yanlış okuma ya da saptamalara dayanıyor. Eski Türkçe *yağı-* “düşman olmak” ile Kıp-

çakça *katı*- “katı olmak, katılaştık” bu tür örneklerdendir. Bunlardan birincisi Malov’un *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii* adlı eserinden alınmıştır ve Malov’un yanlış bir okumasına dayanır. Küli Çor yazıtının 18. satırında geçen $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$ *yağut(t)uğda* sözünü Malov, yanlış olarak, *yağutukda* okumuş (s. 28), ve sözlük bölümüne de, böylece, bir *yağı*- “düşman olmak” fiili koymuştur. Buradaki fiil, hiç kuşkusuz. *yağıt*- (<*yağid- <*yağı-d*-) tır ve iki /t/ sesi bir harf ile yazılmıştır. Runik yazılı yazılı belgelerde bu tür imlâ kısaltmalarına sık-sık rastlanır. Sevortyan, bizim “Orhon Türkçesi Grameri” mize baş vurmuş olsaydı, Malov’un bu yanlışını belki de tekrarlamazdı.

Ettuhfetüzzekiye'den alınan *katı*- “katı olmak, katılaştık” örneği de Besim Atalay’ın sözü yanlış okumasından ileri gelmiştir. Bu söz, Arap harfli asıl metinde, harekesiz olarak, قطدى şeklinde yazılmıştır (bkz. varak 6 a) ve, hiç kuşkusuz, *katdı* okunmak gerekir. Nitekim, aynı fiil varak 29 b’de, bu kez قانتى yani *kattı* yazılmıştır. Doğrusu da budur. Çünkü, bu fiil gerek eski kaynaklarda gerekse modern Türk dillerinde hep *kat-/xat*-şeklindedir (krş. Mo. *kata*- ay.). *Tuhfe*’deki *katı* sıfatı ise, *tariğ* gibi, fiilden -ğ morfemi ile türemiş, daha sonra bu sesin Oğuz ve Kıpçak grubu Türk dillerinde düşmesi sonucu *katı* şeklini almıştır.

Sevortyan’ın MK’dan getirdiği *tütün*- “duman tütme” (s. 37) örneği de Besim Atalay’ın yanlış okumasına dayanmaktadır. II. cildin 23. sayfasındaki *çaksa tutnur, çalsa bilnür* “Çakmak çakılsa ateş çıkar, söz işitilse dilek anlaşılır” sözünde geçen bu kelimeyi B. Atalay önce *tütür* okumuş ve “duman çıkar” diye anlamlandırmışsa da Dizin’de bunu *tutun*- “tutuştık, ateş almak” diye düzeltmiştir (s. 679). Sevortyan’ın B. Atalay’ın sonradan düzelttiği bu ilk yanlış okumasını doğruymuş gibi sözlüğüne alması herhalde kendisi lehine kaydedilecek bir davranış değildir.

Müellifin eski kaynaklara gereğinden çok güvenmesinin sebep olduğu yanlışlardan biri de Radloff’un sözlüğünden aldığı *ok* “ses, söz” ismi ile *ok* “çağırma, seslenme” fiilidir (s. 38). Radloff’un kendi *Kudatku Bilik* yayımından aldığı *ok* “ses, bağırtı” sözü, yanlış okuma sonucu, yine kendisinin icat ettiği bir şekildir! Radloff, sözlüğünde, bu söz için Kutadgu Bilig’den üç tanık getirmiştir. (bkz. I, 991). Bu tanıkların son ikisinde geçen söz bildiğimiz *ok*’tur: *bayat kimke birse kulınc arkuku / anı emgetür bu zamane okı* “Tanrı kime kötü bir tabiat vermiş ise, bu felek oku ona eziyet çektirir” (Arat, *Kutadgu Bilig* I, s. 216, beyit 1983; II, s. 150), *yanut birdi ögdülmiş aydı kadaş / okun urdı ödle köngül kıldı baş* “Öğdülmiş cevap verdi ve :-Kardeşim zamane

ok ile beni vurdu, gönlümü yaraladı- dedi ” (I, s. 565, beyit 5688; II, s. 407). Birinci tanıkta Radloff’un *oğu* okuduğu söz ise *atu* “adı”dır: *kalır menggü ölmez akılık atu* “Cömertliğin adı ebedî kalır, ölmez” (I, s. 157, beyit 1402; II, s. 110). Radloff sözlüğündeki *ok-* “çağırarak, seslenmek” maddesi (I, 993) de Kutadgu Bilig’de ve Rabguzi’de yanlış okuduğu örneklere dayanmaktadır. KB’den alınan örneklerde bu söz *uk-* “anlamak”, Rabguzi’den alınan örnekte de *oku-* olacaktır. Sevortyan, Kutadgu Bilig’in yanlışlarla dolu Radloff yayımına güveneceği yerde aynı eserin çok daha mükemmel Arat yayımına da bir göz atmış olsaydı, hiç kuşkusuz, böyle hatalara düşmezdi. Eski kaynaklar ancak yenileri ile kontrol edildikten sonra kullanılabilir.

Sözlüğün “Giriş” bölümündeki bu açık yanlışlar okuyucunun esere olan güvenini daha başlangıçta sarsmaktadır.

Sözlüğün bu ilk cildi, daha önce de belirttiğimiz gibi, yalnız ünlülerle başlayan sözleri içeriyor. Bununla birlikte ünlü ile başlayan bazı sözler, nedense, bu sözlüğe alınmamıştır. İşte birkaç örnek: Trkm. *āban-* “meyletmek, eğilmek”, Trk. Gag. *aban-* ay., Trkm. *āra-* “seçmek; aramak”, Gag. *āra-* “aramak”, Trk. Az. vb. *ara-* ay., MK, Atebetülhakayık *arğa-* ay., *ēw-* “acele etmek”, Kıpç., Osm. *ēv-*, *ēv-/iv-* ay., MK vb. *eçkü* “keçi”, MK *eşük* “örtü”, Uyg., MK *eşi/işi* “hanım”, Orh., Uyg. *i* “orman, bitki”, KB *ımğa* “yabani keçi”, Trkm. vb. *ısrğa* “küpe”, MK vb. *osur-*, Uyg., MK *öm* “şalvar”, MK vb. *üyez* “üvez”, vb. Buna karşılık, Eski Türkçede (dolayısıyla de Ana Türkçede) *y-* ile başlayan pek çok söz, genellikle Türkmence şekiller esas alındığı için, bu cilde girmiştir.

Sözlükteki maddelerin düzeni şöyledir: 1. Kök ya da gövde şekillerinin listesi, 2. Anlamaların listesi, 3. Etimolojik açıklamalar, 4. Sözlük maddeleri hakkında bibliyografya.

“Giriş”te de belirtildiğine göre, madde başı olan sözler, genellikle, Türkmence şekillerdir. Bunun itiraz edilecek bir yanı olmamakla birlikte, etimolojik bir sözlükte, sözlerin şu ya da bu dilde seslik değişmelere uğramış şekillerinden çok mevcut malzemeye dayanılarak tasarlanacak ilk şekillerinin, başka bir deyişle, Ana Dildeki şekillerinin, madde başı yapılması daha uygun ve daha pratik olurdu. Türkmence şekillerin madde başı yapılması şu sonuçları doğurmuştur: 1. Eski Türkçede (dolayısıyla de Ana Türkçede) *y-* fonemi ile başlayan birçok söz, Türkmencede seslik gelişme sonucu bu *y* fonemi düşmüş olduğundan, bu ciltte yer almıştır: *igde* (MK *yigde/yigte*), *iñne* “iğne” (MK *yigne*), *iy-* (Uyg., MK vb. *ye-/yi-*), *ince* (Orh. vb. *yinçe*), *üt-* “yedmek” (MK vb. *yey-*), vb.; 2. Düz *a* ve *e* ünlüleri ile başlayan pek çok söz, Türkmencedeki

yuvarlaklaşmalar sonucu, *o* ve *ö* ile başlayan sözler arasında yer almıştır: *ovuz* (MK vb. *ağuz* “ilk süt”), *ovuç* (KB *awuç*), *övür-* (MK vb. *ewür-*, Uyr. *ewir-*) *öy* (MK *ew*, Orh. *eb*), vb. Bu durumun, aranan herhangi bir sözü bulmakta güçlük doğucağı açıktır. Müellif, sözlüğünü, Räsänen gibi, Ana dildeki şekillere göre düzenlemiş olsaydı bu güçlük ortadan kalkardı.

Sözlük maddelerinin 1. ve 2. bölümleri, genel olarak, iyi hazırlanmış ve düzenlenmiştir. Sözlerin Türk dil ve diyalektlerindeki türlü şekilleri dikkat ve titizlikle saptanmış ve bir araya getirilmiştir. Eski kaynaklar da dikkatlice taranmış, sözlerin Arap harfli yazılışları verilmiş ve geçtikleri yerler, sayfa numaraları da belirtmek suretiyle, gösterilmiştir. Bununla birlikte, bütün sözler için bütün kaynaklarını tarandığı ve bütün verilerin saptandığı söylenemez. Örneğin, *abdıra-* “şaşalamak, şaşkına dönmek” maddesinde (s. 58), bu fiil Kırgızcada da bulunduğu halde, sözlüğe kaydedilmemiştir. Bunun gibi, Trkm. *āğı* “ağlama, hıçkırma” maddesinde (s. 79) bununla ilgili olan Türkçe *ağıt* sözü yoktur. Yine, Trkm. *āya* “aya” maddesinde (s. 100) bu sözün köktaşlarından olan Trkm. *āytım* “aya” sözü anılmıyor. *Akın* maddesinde de (s. 123) Trkm. *akgın* “akın” şekli bulunmamaktadır. Daha önce de belirttiğim gibi, Sevortyan, Grønbach’in *Komanisches Wörterbuch* adlı çok önemli sözlüğünden de faydalanmamıştır. Bu eksiklik, bütün sözlerin tarihî şekillerinin tam olarak saptanmasını engellemiş olduğu gibi, sözlerin etimolojisini ve ana şekillerini tasarlamayı da güçleştirmiştir.

Bu etimolojik sözlüğün en zayıf yanı, ne yazık ki, sözlük maddelerinin 3. bölümü olan “etimolojik açıklamalar”dır. Bu bölümlerde, müellif, büyük bir kararsızlık, hattâ şaşkınlık, içindedir. Esasen, Sevortyan gerçek anlamı ile etimoloji yapmıyor, yani sözlerin Ana Türkçedeki ilk şekillerini tasarlamıyor; müellifin yaptığı, sözlerin Türk dil gruplarındaki türlü şekillerini nöbetleşen şekiller olarak yan-yana getirmekten ibarettir. Örneğin, Trkm. *aygır* sözünün Türk dillerindeki türlü şekillerine (Eski Türkçe *adğır*, MK *adğır*, Sarı Uygur *azğır*, vb.) bakarak, bu sözün* *ay-~* ad-~* aδ-* ve **az-* gibi dört tane nöbetleşen şekli olan ve “aşmak, çiftleşmek” anlamına gelen farazî bir fiil kökünden *-kır ~ -ğır* eki ile türemiş olacağı sonucuna varıyor (s. 108). Böyle bir etimoloji, okuyucuda, müellifin Türk dilindeki seslik değişme ya da gelişmelerden habersiz olduğu izlenimini bırakmaktadır. Bilindiği gibi, Türk dilindeki seslik değişmelerin en önemlilerinden biri *d > d/t/z/y* ses değişmesi ya da gelişmesidir. Eski Türkçe söz içi ve sonundaki /d/ fonemi, Yakutçada ötümsüzleşip /t/ olmuş, Tuvacada ve Halaççada korunmuş, Hakasça ve Sarı Uygurcada, ötümlü dişlerarası sızıcı /δ/ aracılığı ile (krş. MK *ağığ*, *ağğır*, vb.)

/z/ fonemine dönüşmüş, öbür Türk dillerinde de, yine aynı ses aracılığı ile /y/ olmuştur. Yine bilindiği gibi, aynı /d/ fonemi Çuvaşçada /r/ ile temsil edilmektedir. Durum böyle olunca, Trkm. vb *aygır*, Sarı Uygur *azgır*, Hakas *askır* (<*azgır*) ve Yak. *atır* şekillerinin hepsinin bu sözün saptıyabildiğimiz en eski şekli olan Eski Türkçe-(Orhon Türkçesi) *adgır*'dan gelişmiş olduğu sonucu kendiliğinden ortaya çıkar (Yakutça *atır* <*adığır <ET *adgır*). O halde, bu sözün bir fiilden türediği düşünülüyorsa, tasarlanacak kök sadece **ad-* olabilir, fakat aynı zamanda hem **ad-*, hem **aδ-*, hem **az-* hem de **ay-* olamaz! Çünkü, Ana Türkçede bu nöbetleşmelerin var olduğu düşünülemez. Aksi halde, bu bir yanlış zamanlama (anachronism) olur. Sevortyan, Eski Türkçe /d/ foneminin bulunduğu bütün sözlerin etimolojisinde aynı hatalı tutumunu sürdürüyor: *ayır-* fiilini **ay-*~**aδ-*~**aδ-*~**at-* kökünden (!), *ayr* ismini **ay-*~**ad-* kökünden (burada, nedense, Hakasça *azıg* şekli dikkate alınmamış!), *ayak* sözünü **ay-*~**ad-* kökünden (burada da Hakasça *azax*, Yakutça *atax* ve Çuvaşça *ura* şekilleri dikkate alınmamış!) getiriyor. Oysa, bütün bu sözlerin Ana Türkçe şekilleri ancak **adır-*, *adıg ve *adağ olarak tasarlanabilir. Bugünkü Türk dillerindeki /y/li, /z/li ve /t/li şekillerin hiçbirisi aslı değildir; hepsi de ikincildir. Çuvaşçadaki /r/li şekiller de ikincildir. Bütün bu sesler tek bir fonemden, /d/den gelişmiştir. O halde, Ana Türkçe şekilleri ancak /d/li olarak tasarlayabiliriz.

Bir dilinin etimoloji anlayışı böyle olunca, onun tarafından düzenlenen etimolojik bir sözlükte pek çok hataların bulunacağı doğaldır. Durum gerçekten de böyledir. Bu sözlük baştan sona yanlışlarla doludur. Yazımızı fazla uzatmamak için bu yanlışların bazılarını değinip geçeceğiz.

1. Kıpçak grubu Türk dillerinde bulunan *abdıra-* “şaşkına dönmek” fiilini, müellif, Türkçe olarak açıklamaya çalışıyor (.58). Oysa bu fiil, Räsänen'in belirttiği gibi (s. 22), Mongolcadan alınmıştır (krş. Mo. *aptara-* “bitkin olmak, bitap düşmek, yenilmek”).

2. Sayfa 59'daki *abra-* “kurtarmak” maddesinde bu fiil Eski Türkçe *amra-*, *amran-* “sevmek” fiili ile karıştırılmış. Karayimce *abra-* fiili Mongolcadır (krş. Mo. *abura-* “kurtarmak”). ET *amra-* fiilinin bununla bir ilgisi yoktur.

3. Trkm. *āv* “av” maddesinde (s. 62, 63, müellif, bu sözü *āğ/āk* “ağ” ile birleştiriyor. Bu etimolojisini kanıtlamak için de Türk dillerinde *b/w/g* nöbetleşmesine ilişkin *sub/suw/suğ* örneğini getiriyor. Getirdiği örnekteki nöbetleşme için seslik neden vardır: yuvarlak /u/ ünlüsü. Söz konusu kelimedede ise düz /a/ ünlüsü bulunmaktadır. Bu şartlar altında, hem de Eski Türkçe

döneminde, bir *b/w/ğ* nöbetleşmesi düşünülemez. Her halde, Türkçe *āb* “av” (Mo. *aba* ay.) ve *āğ* “ağ” (krş. Mo. *ağalcan/ağalcin* “örümcek”) ayrı ayrı sözlere aittir.

4. Sevortyan 68. sayfada Trkm. *āğ* “pantolan ağı” sözünü Trkm. *āk* “balık ağı” ve *āğıl* “ağıl” sözleri ile ilgili görüyor. Anlam bakımından sakat bir etimoloji. Türkçe *āğ* sözü Mo. *ağulcaburi/ağulcar* “kavşak, birleşme noktası ya da yeri” sözü ile karşılaştırılabilir (krş. Mo. *ömüdün-ü ağulcaburi* “pantolon ağı”).

5. Sayfa 72’deki *ağaç* maddesinde, müellif, bu sözün /y/li şekillerindeki *y-/c-/ñ-* seslerinin bölge karakteri olduğunu ileri sürüyor. Oysa, bu ses, Räsänen’in de belirttiği gibi (s. 7), türemedir. Önseste *y* türemesi ünlü uzunluğundan ileri gelmiştir. Sözün en eski şekli **iğaç* (<*i-ğaç*) olarak tasarlanabilir. Räsänen’in bu sözün ilk şeklini **ağaç* (<**ayaç*) olarak tasarlaması yanlıştır (krş. Orh., Uyg. vb. *iğaç*; /y/li ve /a/lı şekiller yenidir).

6. Trkm. *āğı* “ağlama, hıçkırma” maddesinde, Sevortyan, Yak *itī* sözünü bununla ilgili görüyor. Oysa, Yak. *itī* ismi *itā-* “ağlamak” fiilinden türemiştir ki bu da Eski Türkçe *sığta-* fiilinden gelişmiştir.

7. Trkm. *ağız* maddesinde bu söz Yak. *ayak* “ağız” ile karşılaştırılıyor (s. 82). Oysa, *ağız* sözünün Yakutçadaki denkaşı “dudak” anlamındaki *uos*’tur. *Ağız* sözü Yak. *ayak* ile köktaş olabilir, fakat bu sözün ilk şeklini, Çuvaşça *šivar*’dan ötürü, **āğır* olarak tasarlamak zorundayız: Çuv. *šivar* < **yığar* < **yağır* < **āğır*.

8. Sayfa 88’de, Az. *adax* “çocuğun ilk adımları” sözünün **ād-/ad-~*ay-* “adım atmak” kökünden geldiği söyleniyor ve bu söz *ayak* ile ilgili bulunuyor. Oysa, *ayak* sözünün Azeri *adax* ile hiçbir şekilde ilgisi yoktur. Az. *adax* (<**ātak*) sözü **āt-* “adım atmak” fiilinden yapılmış bir isimdir. Önses /a/nın uzun olması nedeniyle onu izliyen /t/ fonemi /d/ ye dönüşmüştür. Trkm. *ādım* “adım” ismi de bu fiilden gelir.

9. Sevortyan Az. *addım* “adım” sözünü <*ad+-dī+-m* şeklinde çözümlüyor ki tamamıyla yanlıştır. Az. *addım*, Trk. *adım*, Trkm. *ādım* sözlerinin hepsi de Ana Türkçe **ātım*’dan gelişmiştir. Azeride /d/ sesinin ikizleşmesi ikincildir ve önses /a/nın uzunluğu ile ilgilidir. (bkz. T. Tekin, *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Ankara 1975, s. 218).

10. Trkm. *ācı* “acı” ve *āca-* maddelerinde bu sözlerin **āç-~*aç* köklerinden türediği ileri sürülüyor (s. 92). Bu da tamamıyla yanlıştır. Trk., Az. *acı-*, Trkm. *āca-* “acımak, acılaşmak” fiilleri Ana Türkçe **ācı-* şekline gider.

Türkmence şekilde gövde sonundaki /a/ ikincildir ve /ı/ dan gelişmiştir (krş. Trkm. *oka-* <*oķı-*, *doka-* <*toķı-*, vb.). Sevortyan, Trk., Az. *acı*, Trkm. *āci* sıfatlarını da çözümleyemiyor. Oysa, bunlar **ācı-* fiilinden -ğ morfemi ile türemiş ve Trk., Az. vb.'da /ğ/ foneminin düşmesi ile bu şekli almışlardır. Sıfatın Türkmence şeklindeki /ı/ ünlüsü ikincil uzunluk nedeniyle (*āci* <*ācī <*āciğ) kendini korumuştur.

11. Sevortyan, 93. sayfadaki *acira-* maddesinde, bu fiili ET *adru-* “ayır-mak”, Alt. *ayrı-* vb. ile birleştiriyor. Oysa, Kırg. vb. *acira-* “ayır-mak” Mongolcadan alınmıştır. (krş. Räsänen, *VEWT*, s. 4). ET *adru-* ise *adır-* fiilinin başka bir şeklidir. Türkçe *adır-* ile Mo. *acira-* denктаş sözlerdir; bunları bir maddede toplayıp açıklamaya çalışmak hatadır. Türkçenin hiçbir döneminde /d/ fonemi /ı/ ya da /i/ ünlüsü önünde /c/ye dönüşmemiştir. Bu gelişme Mongolcaya özgüdür.

12. 96 sayfadaki *azman/azban* “iğdiş (hayvan)” maddesinde, bu sözün *(y)*az-* ~ *(y)*aza-* “iğdiş etmek” gibi farazi bir fiilden -*man/-ban* eki ile türemiş olduğu ileri sürülüyor. Oysa, *azman* sözü Mongolcadır (krş. Mo. *asaman* “iğdiş”).

13. 103. sayfada, *ayak/adak/atax/ura* sözünün **ay-* ~ **ad-* kökünden geldiği söyleniyor. Oysa, sözün ET şekli *adak*'tır; *ayak* şekli yeni olduğundan, bu sözün /y/ li bir kökten çıktığı düşünülemez.

14. 100. sayfadaki Trkm. *āya* “aya” maddesine Tuv. *adış* “avuç” ile Yak *ıtuş* ay. sözleri de alınmış. Bu sözler Trkm. *āya* ile köktaş olamaz. Çünkü, birincisi Eski Türkçede de /y/ iledir (krş. Uyg. vb. *aya*). Tuv. *adış* ile Yak. *ıtuş* ise daha eski bir *aduç şekline gider. Bu şekil, büyük bir ihtimalle, Eski Türkçe *adut* “avuç” sözünün aynı anlamdaki *abuç sözü ile karıştırılması sonucu ortaya çıkmıştır (krş. Räsänen, *VEWT*, s. 7).

15. 113. sayfadaki *ayık* maddesinde, bu sıfatın **āy-* kökünden türediği ileri sürülüyor. Oysa, bu sözdeki /y/ fonemi daha eski /d/ foneminden gelişmiştir (krş. MK *adıg* “ayık”, *adıł-* “ayılmak”, *adıñ-* *ay.). Çuvaşça *ura* “ayık” sözü de *ayık*'taki /y/ foneminin aslında /d/ olduğunu gösterir. O halde, kökü ancak **ād-* olarak tasarlayabiliriz.

16. 180. sayfada *art/ard* sözünün yine *art*'tan çıktığı belirtiliyor. Oysa, bu sözdeki /a/ ünlüsünün Ana Türkçede uzun olduğunu tasarlamak zorundayız (krş. Trkm. *ārt*, Az. *ard*, Yak. *ārtık* “dağ geçidi”, vb.).

17. Yine aynı sayfada, *art-* “yüklemek” sözünün Ana Türkçe şekli de böyle tasarlanıyor. Oysa, bu fiilin ilk şeklini de, uzun ünlülü olarak, **ārt-* biçiminde düşünmemiz gerekiyor. Sözün aslı şekli Gagauzcanın Vulkanеşt diyalektinde

yaşamaktadır: *ārt*-. Ayrıca, bu fiildeki /t/ foneminin Osmanlıcada /d/ ye dönüşmesi (krş. *Tarama Sözlüğü* I, 190: *ard*- “üstüne almak”, *ardıl*- vb.) de /a/ ünlüsünün ashında uzun olduğunu gösterir.

18. 194. sayfadaki *asra*- fiilini, Sevortyan, Türkçe olarak kabul edip açıklamağa çalışıyor. Oysa, bu fiil, Räsänen’in de belirttiği gibi Mongolcadan alınmıştır (krş. Mo. *asara*- “beslemek, yetiştirmek”).

19. 202. sayfada, *atan* “iğdiş deve” sözü *at- “iğdiş etmek” gibi, farazi bir fiilden getiriliyor. Oysa, böyle bir fiil düşünülemez. Türk dillerinde “iğdiş etmek” anlamındaki fiiller *aktala*- (Tuv. vb.) ile *attā*- (Yak.) tır. Bunlardan birincisi *akta* “iğdiş” sözünden, Yakutça *attā*- ise “iğdiş” anlamına da gelen *at* sözünden türemiştir.

20. 203. sayfadaki *ātdaş* maddesinde, bu söz Eski Türkçe *adaş* “arkadaş” ile karıştırılmıştır. Oysa, bunlar iki ayrı sözdür. Çünkü, ET *adaş*, kurallı olarak, Kırg. vb. da *ayaş*’a, Yakutçada da *atas*’a gelişmiştir. Trkm. *ātdaş*, Kırg. *attaş*, vb. *āt* “ad” sözünden *-daş* eki ile türemiş yeni şekillerdir. Türkçe *adaş* sözü de, *addaş > *adaş* gelişimi ile, *ātdaş*’tan çıkmıştır.

21. Trkm. *īn* “en, genişlik” maddesinde (s. 352), bu sözün aslı şeklinin /*ñg*/li olduğu ileri sürülüyor. Oysa, Tat., Başk. *inğ* şekillerindeki /*ñg*/ aslı aslı olmayıp ikincildir. Sevortyan, bu sözdeki ünlünün niteliğini de açıkça belirtmiyor. Yak. *ien* ve Çuv. *an* verileri karşısında bu sözün ilk şeklini *ēn ya da *ēn olarak tasarlayabiliriz.

22. Trkm. *īr* “er, erken” maddesinde (s. 369) bu söz Ugy. *ūr* “uzun zaman, uzun süre” sözü ile karıştırılıyor. Trkm. *īr*, Az. *er* vb. Ana Türkçe *ēr’e gider. Uygurca *ūr* ise bambaşka bir sözdür.

23. *Ova* maddesinde (s. 403), bu sözün *op*- “yemek, aşındırmak” fiili ve *obruk* “çukur, oyuk” sözü ile ilgili olduğu ileri sürülüyor ki doğru değildir. Çünkü, aksi halde, sözde /v/ değil /b/ bulunurdu! Bizce *ova* sözü, Trkm. *ōy* “çukur, basık, alçak yer” ile ilgilidir ve buradaki /v/ fonemi ikincil, yani /y/ den dönmedir: *ova* < *ōva* (Az. Dmanisi d.) < *ōya < *ōy*-a.

24. Trkm. *owurt* “avurt” maddesinde (s. 407) Sevortyan bu sözü *ap- /*ab*- gibi farazi bir fiil kökünden getiriyor. Oysa, bu söz, *d* > *y* > *w* gelişimi ile, Eski Türkçe *adurt*’tan gelir: *adurt* > *ayurt* > *awurt* (Trk. vb.) > *owurt* (Trkm.).

25. 674. sayfadaki Trk. *ışı*- maddesinde, bu fiilin *ışı- ~ *ışa- gibi bir şekilden geliştiği ileri sürülüyor. Oysa, bu fiilin en eski şekli bambaşkadır. Bu fiil, *yışı*- ara şekli (bkz. Fazılov, *Starouzbekskiy Slovar*’, I, s. 531) ile, Eski Türkçe *yaşu*- /*yaşı*- (krş. Kutadgu Bilig *yaşık* “güneş”) şeklinden gelişmiştir.

İşte, sözlükte saptadığımız yüzlerce yanlıştan bazıları bunlardır. Öbür yanlışlara kısaca değinmek bile bu yazının oylumunu en az birkaç kat artıracaktır. Onun için bu kadarına işaret etmekle yetiniyoruz.

Özetlemek gerekirse diyeceğiz ki, Sevortyan'ın sözlüğü, topladığı malzeme bakımından oldukça zengin ise de, etimolik açıklamalar yönünden son derece zayıf ve yetersizdir. Bu sözlük, Räsänen'in büyük bir alçak gönüllülük göstererek *Versuch* ("deneme") adını verdiği etimolojik sözlüğünü, ne yazık ki, aşmıyor, aşamıyor. Hattâ, etimolojik açıklamalar ve ana şekilleri tasarlama bakımından ondan çok daha gerilerde kalıyor.

Türk Dillerinin etimolojik sözlüğü hâlâ yazarını beklemektedir.

M. Talât Tekin